

MA'NAViy-AXLOQiy SHAXS QIYOFASINING Badiiy Adabiyotda
TASVIRLANISHI

Ochilov Nasim

Shahrisabz davlat pedagogika instituti professori, filologiya fanlari doktori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22926009>

Annotatsiya: Bugungi kunda adabiyotshunosligimiz barcha sohalar qatori yangilanish jarayonlarini kechirib, jahon ilmining so'ngi yutuqlari asosida qurollanib har jihatdan fanimiz rivojlanishi uchun dadil qadamlar bilan ilgari lab bormoqda. Maqolada ham aynan adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilik borasidagi ijodiy harakatlar, tahlil usullarining yangilanayotganligi, nazariy qarashlarning tizimli olib borilayotganligi, ularga xos eng muhim xususiyatlarni ko'rsatishda adabiyotshunos olimlarimiz va munaqqidlarimiz faoliyatini alohida baholandi.

Kalit so'zlar: adabiy jarayon, adib, tanqidchilik, ijod, ilm, ta'lim.

Аннотация: Сегодня наши литературоведение, как и все другие области, переживают процессы обновления и, вооружившись последними достижениями мировой науки, смело продвигаются вперед во всех аспектах развития нашей науки. В статье конкретно оцениваются творческие усилия в литературоведении и литературной критике, обновление аналитических методов, систематическое развитие теоретических взглядов и деятельность наших литературоведов и критиков, с указанием их наиболее важных особенностей.

Ключевые слова: литературный процесс, писатель, критика, творчество, наука, образование.

Annotation: Today, our literary studies, like all other fields, are undergoing renewal processes and, armed with the latest achievements of world science, are taking bold steps forward in all aspects for the development of our science. The article specifically evaluates the creative efforts in literary studies and literary criticism, the renewal of analytical methods, the systematic development of theoretical views, and the activities of our literary scholars and critics in showing their most important features.

Keywords: literary process, writer, criticism, creativity, science, education.

Zero, o'zbek mumtoz adabiyotini bugungi zamon talablari asosida qayta yozish, nodir qo'lyozmalarimiz qa'tida saqlanib kelayotgan umumbashariy g'oyalarni tahlil va tadqiq etish asosida ularni sharhli bayoni, o'quvchilarga tushunarli tilda izohlash, manbalarni estetik talablar asosida tasniflash va baholash, G'arb va Sharq tarixiy poetika yutuqlarini uyg'unlashtiruvchi nazariy qarashlarni belgilash, milliy adabiyotimizda zamonaviy poetik tafakkurning namoyon bo'lish asoslarini ko'rsatish, tarjima nazariyasi doir ilmiy mezonlarni belgilash, folklor va folklorshunoslikning yutuqlari, ilg'or tajribalarini kengaytirish hamda yangi tamoyillarini ishlab chiqish muhim vazifalardan hisoblanadi. Ushbu masalalar esa adabiyotshunosligimizni yangidan yangi ilmiy konsepsiyalarni, adabiy jarayonga yangicha yondashish asosida bugungi adabiy-estetik tafakkur uyg'unligida yuzaga kelayotgan yangicha tahlil va tadqiq usullarini tizimli amalga oshirishda muhim omil vazifasini o'taydi. O'tmish va bugungi adabiyotshunosligimiz olam va odam qiyofasini badiiy talqin etish, ularni inson tafakkuridagi kechayotgan evrilishlar tizimi, obrazli tafakkurning yangicha imkoniyatlarini keng ma'noda davomiyligini yuzaga keltiradi.

Badiiy adabiyot voqelikni “obrazli tafakkur” uyg‘unligida tasvirlashga harakat qilar ekan, uning bosh maqsadi inson kamoloti, uning ma’naviy-axloqiy kechinmalarini tasvirlashdir. Mumtoz adabiyotimiz, ayniqsa, tasavvuf adabiy-estetik qarashlarida komillik, insonning kamolot bosqichlari, ruhiy-ma’naviy yuksalish omillari islomiy qarashlar, uning g‘oyaviy maqsadi tizimida shakllangan va unga alohida e’tibor qaratilgan. Mana shunday timsollardan biri Ibrohim Adham va unga aloqador turli-tuman og‘zaki va yozma manbalarda keltirilgan misollardir.

Ma’lumki, Ibrohim Adham borasida yozma manbalarda u yoki bu ko‘rinishda alohida asar yozilmagan bo‘lsa-da, ammo uning axloqiy-ma’naviy ruhiyati tasvirga olingan bir qator hikoyatlar keltiriladi. Bir qator ilmiy-adabiy va badiiy adabiyotlarda Ibrohim Adhamning holati, ibratli hayot manzaralari tasvirga olingan hikoyat va rivoyatlar keltiriladi. Jumladan, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida ko‘rsatilishicha, Ibrohim Adham Olloh hidoyati bilan podshohlikni tark etib tariqatga yuzlangan va Makka shahriga borganligi, u yerda Fuzayl ibn Iyoz, Sufyon Savriy, Abu Yusuf G‘asuliylar bilan suhbatda bo‘lganligi qayd etiladi va shoir u haqda: “Avvalgi tabaqadandur. Kuniya Abu Ishoq va oti va nasabi Ibrohim Adham binni Sulaymon, binni Mansur al-Balxiy. Mulukdin erkani xud mashhurdur. Yigitlikda tavba tavfiqi topdi. ...Ibrohim Adhamning holoti bag‘oyat ko‘ptur. Bir kitob btisa bo‘lur”, deydi. Demak, Ibrohim Adham tasavvuf ta’limoti yo‘l-yo‘riqlarini puxta egallagan, unga amal qilib, ibrat ko‘rsatgan so‘fiylardan hisoblanadi.

So‘fiyona adabiyotda tariqat yo‘li bilan poklanayotgan, komillik sari intilayotgan insonning dunyoqarashi tushunchalari keng miqyosda obrazli tasvirlanadi. Shu boisdan ham so‘fiy shoirlar o‘z ijodlarida insonni ma’naviy-ruhiy jihatdan kamolotga yetkazish, Haqni va o‘zni tanish, bunda mashaqqatli yo‘llarni bosib o‘tish maqsadida ibrat bo‘luvchi rivoyat, hikoyatlar orqali o‘git, pand-nasihat berishni bosh maqsad qilib oladilar. Farididdin Attorning “Ilohiynoma”, “Mantiq ut-tayr”, Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma’naviy”, “Ichindagi ichindadur”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr” kabi asarlarda ana shunday g‘oyaviy maqsadni ilgari surish, izohlash uchun hikoyatlardan o‘rinli foydalaniladi. Misol uchun Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi ikkinchi maqolat islom masalasiga bag‘ishlangan. “Navoiy talqini bo‘yicha, islom davlatida yashashning o‘zigina musulmon bo‘lish uchun yetarli emas. Shoir hadisga tayangan holda haqiqiy musulmon deb, boshqa odamlar qo‘li va tilidan omon va salomat bo‘lgan kishigagina nisbatan qo‘llash mumkinligini ta’kidlaydi. Bunday axloqiy darajaga yetish uchun inson islomning besh ruknini xolis niyat va pok e’tiqod bilan bajarishga harakat qilishi kerak. Navoiy islom dinining arkoni - shahodat kalimasini aytish: namoz, ro‘za, zakot hamda hajning shartlarini bayon etish bilan birga bu amallar shunchaki rasm-rusm emas, balki ruhiy tarbiyaning asoslari ekanligini juda chiroyli tarzda ifodalab bergan” [1, 83]. Ibrohim Adham bilan bog‘liq hikoyatlar ham mana shunday ibrat vazifasini o‘tashi bilan ahamiyatlidir. Unda Ibrohim Adhamning Ka’ba ziyoratiga borishi va Ka’baning esa Robiya Adviya oldiga ketgani tasviri berilgan hikoyat kiritilgan. N.Komilov ta’kidi bo‘yicha: “Ka’ba ziyorati lavhasi tasavvuf ahlining har qanday suratlar, timsollarga sig‘inishni inkor etishlariga ishoradir. Qolaversa, Ollohning o‘ziga oshiq bo‘lgan, faqat uni deb yongan kishiga bu ishlar ortiqcha, yoinki ma’nini anglamay, suratparastlik qilish bilan barobar deb qaralgan”[2,85]. Shoirning hikoyatni keltirishdan maqsadi tasavvufning asl maqsadini anglatish, ishqning taqvodan ustun ekanligini Robiya Adviya misolida ko‘rsatishdan iborat edi. Ibrohim Adhamning o‘n to‘rt yil toat-ibodatda bo‘lib, Ka’bani joyidan topmagani va ruhiy vaziyati shoir tomonidan shunday tasvirlanadi:

Chekti fig'onkim, bu nedur, yo Iloh,
Hotifi un berdikim: "Ey piri roh,
Bodiya qa'tig'a durur bir ajuz,
Shavqu muhabbat yukidin qaddi go'z" [1, 118].

Robiya Adviya tasavvuf timsoli sifatida Olloh yo'liga o'zini bag'ishlagan va ishq asrorining otashin namoyandalaridan hisoblanadi. Shuning uchun ham Alisher Navoiy Robiya timsolida o'zligidan kechgan, barcha azoblardan chekingan va Haqni tanigan inson timsolini tasvirlaydi. Hikoyatda shoir Robiya tilan Ibrohimga quyidagicha javob beradi:

...Bo'ldi ishing arzi namoz aylamak,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.
Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano [120-bet].

Hikoyat mazmunidan ko'rinib turibdiki, tasavvuf falsafasi va g'oyasiga ko'ra ishq solikni butun faoliyatini, o'y-fikrini qamrab olishi, o'zlikni va ilohiy haqiqatni anglashi Robiya timsoli orqali gavdalantiriladi. Ibrohim Adham esa hali o'zlikdan chekinmagan obraz sifatida namoyon bo'ladi. Ibrohim Adham timsoli tasvirga olingan ko'plab asarlarda esa shaxsning ruhiy-ma'naviy kamolotiga doir g'oyaviy maqsad badiiy ifodasini topadi. Bu o'rinda Ibrohim Adham poetik timsol sifatida gavdalana boradi. Epik obraz sifatida an'anaviy tarzda badiiy ifodasini topgan ushbu timsol nafaqat yozma adabiyotimiz namunalari balki xalq kitoblari ruknida ommalashgan syujet tarkibida ham ommalasha boradi va mustaqil asar sifatida namoyon bo'ladi. "Ibrohim Adham qissasi"[4] diniy-tasavvufiy mavzuga bag'ishlangan xalq kitoblarining badiiy namunasi hisoblanadi. Dostonning g'oyaviy mazmunini Ibrohim Adhamning Haq yo'liga bel bog'lashi, bu yo'lga kirgan qahramon (solik)ning ruhiy iztiroblari, o'zlikdan, borliqdan kechib, komillik darajasiga erishishi umumiy asosda tasvirlanadi. Doston qiziqarli syujet va kompozitsiyasi, obrazlar tarkibi, badiiy xususiyatlari, tilining sodda va ravon bayon etilganligi bilan alohida ajralib turadi.

Asar mumtoz dostonlarimizdagi kabi dastlab basmala, undan keyin "Ammo roviyoni ahbor va noqiloni osor va muhaddisoni doston va bo'ston andog' rivoyat qilurlarkim" degan xalq kitoblari uslubiga xos formulaviy shaklda boshlanadi. Unda Ibrohim Adhamning dunyoga kelishi, bolalik yillari, Balx shahri podshohligiga erishishi, taqvodorlik yo'lini tanlab, taxtidan, oilasidan voz kechishi, Makkai Madina shahriga yo'l olib, u yerda toat ibodatda bo'lishi, o'tinchilik kasbi bilan mashg'ul bo'lib kun o'tkazishi va foni dunyodan boqiy dunyo sari rixlat qilishigacha bo'lgan voqealar tasvirlanadi. Doston voqealari epik qahramonning umumiy ko'rinishdagi hayot lavhalarini qamrab olsa-da, ikkinchi qismiga doir voqealar ruhiy-ma'naviy kamolot yo'liga intilayotgan timsol obrazining badiiy ifodasi sifatida gavdalanadi. Yuqorida ta'kidlagan asarlarimiz syujetida ayrim didaktik mazmunni, ma'lum bir g'oyaviy maqsad ustuvor bo'lgan holatlar uchun asos bo'lgan bo'lsa, xalq kitobi namunasi sifatida e'tibo qaratilgan ushbu asarda esa qahramonning barcha xususiyatlari yonma-yon voqealar bilan umumlasha boradi. Dostonga xos mana shunday xususiyatlarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, ushbu doston g'oyaviy asosi, syujet va kompozitsion izchilligi, obrazlar tarkibi jihatidan xalq kitoblarining mukammal namunasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, dostonda Ibrohim Adham obraziga yuklatilgan g'oyaviy maqsad kotibning mahorati bois to'liq ifoda bayoniga ega bo'lgan.

Uchinchidan, xalq og‘zaki ijodi va yozma manbalarda keltirilgan og‘zaki rivoyat, hikoyat voqealari dostonida g‘oyaviy jihatdan bir xillikka ega bo‘lsa-da, ijodkorning tasvir xususiyatidan kelib chiqqan holda kengaytirilib yagona syujetga birlashtirilgan. Bunday holatlar asarning yaxlitligini ta‘minlab, qahramon taqdiri, xarakter qirralarining batafsil tasvirlash imkonini bergan.

To‘rtinchidan, asarning kompozitsion tuzilishi xalq dostonlari kabi nasr va nazmdan tashkil topgan. Ammo muallifning mumtoz she‘riy janrlar va badiiy san‘atlardan yaxshi xabardorligi, ularni mahorat bilan qo‘llay olganligi hamda xalq kitoblari uslubini yaxshi egallaganligi asarning badiiy jihatdan shakllanganligini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, Ibrohim Adham timsoli yozma manbalar va kitobiy asarlarda ham komillik timsoli, ruhiy-ma‘naviy inson qiyofasining yuksak namunadagi obrazis isfatida alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Sirojiddinov Sh. va boshq. Navoiyshunoslik. –Toshkent: Tamaddun, 2019. –B.83.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yettinchi tom. –Toshkent: Fan, 1991. -B.118.
3. Komilov N. Xizr chashmasi. –Toshkent: Ma‘naviyat, 2005. –B.85.
4. Ibrohim Adham qissasi. Xalq kitoblari. –Toshkent: Yozuvchi, 1991.
5. Pardayev Q. Muqimiy lirik asarlarining matniy-qiyosiy tahlili //Oltin bitiglar–Golden Scripts. – 2019. – T. 1. – №. 1.